

publishing house finally agreed to supply a paper copy of the book for review. Previously, Waxmann had - despite repeated requests - merely agreed to send an electronic copy. One may hope that such an abject attempt to save money, in violation of established academic practice, is not repeated on the part of an otherwise well-respected publishing house, lest its reputation take a severe blow.

Nicholas J Williams

JEAN BAPTISTE MUREZ

L'exil des religieux français en Belgique. 1900-1914

Rennes, Presses Universitaires de Rennes
(Collections « Histoire »), 2025, 311 p.

De 'zwarte invasie' van ruim 10.000 Franse kloosterlingen die in het begin van de twintigste eeuw de antiklerikale wetgeving in hun vaderland ontvluchtten en een schuiloord in België vonden, kreeg in de afgelopen jaren aandacht in enkele overzichtswerken over de geschiedenis van het religieuze leven alsook in een tweetal meer gedetailleerde studies: een bijdrage van Sofie Leplae in de Franse bundel *Le Grand Exil* en de masterthesis van Hendrik Moeys.³ Deze publicatie van Murez, die het resultaat is van zijn in 2021 aan de universiteit van Luik verdedigde doctoraatsonderzoek, brengt *l'exil* voor het eerst in al zijn facetten in beeld.

De publicatie biedt een gedetailleerd gedocumenteerde studie van de ballingschap van Franse religieuzen in België in de periode 1900-1914. Van de ongeveer 30.000 religieuzen die gedwongen werden hun land te verlaten vond ruim een derde onderdak in België. Het land werd op die manier het belangrijkste ballingsoord voor Franse kloosterlingen. Murez bouwt zijn studie op rond drie centrale thema's: het vertrek uit Frankrijk en de vestiging in België, de dagelijkse realiteit van het kloosterleven in België en de reacties op hun aanwezigheid in het land. Hij baseert zijn onderzoek op een breed en gevarieerd corpus aan bronnenmateriaal: diocesane archieven, overheids-

archieven, private archieven van congregaties (voornamelijk de jezuïeten en de broeders van de Christelijke scholen), vrijmetselaarsloges, liberale en socialistische organisaties en persarchieven.

In het eerste deel *Le Départ et les espaces de l'exil en Belgique* toont Murez overtuigend aan hoe de geografische nabijheid, de goede spoorinfrastructuur, de homogeen katholieke regering, de overwegend katholieke samenleving en de gedeelde taal de belangrijkste motieven waren voor een ballingschap in België. Hij schat het aantal Franse religieuzen op 10.000 tot 13.000 - overwegend vrouwen - en 728 gemeenschappen. Ze vestigden zich vooral in de bisdommen Namen en Doornik en de grensdorpen van het bisdom Brugge. De ontvangst door katholieken en kerkelijke overheden in België was aanvankelijk welwillend, maar sloeg al snel om in een zekere terughoudendheid: concentratie in bepaalde gebieden moest vermeden worden, de religieuzen mochten niet bedelen en konden enkel onderwijs aanbieden aan leerlingen uit Frankrijk. Concurrentie met Belgische religieuzen moest vermeden worden.

Het tweede deel *Le Quotidien entre France et Belgique* focust op de vele aspecten van het dagelijks leven van de religieuzen in ballingschap. Een belangrijke focus ligt op de onderwijsactiviteiten, met name op de jezuïetencolleges en de bekende kostschool van de broeders van de Christelijke Scholen bij Doornik (Passy-Froyennes). Ze zetten hun onderwijs uit Frankrijk grotendeels voort met bijzondere patriottische elementen en een intelligent gebruik van promotiekanalen en transportmiddelen. Golden er voor onderwijscongregaties strenge regels om concurrentie met Belgische onderwijsinstellingen te voorkomen, dan waren Franse congregaties met een zorgapostolaat aan minder restricties gebonden. Ze werden niet als een bedreiging aanzien voor de nationale identiteit en waren bovendien al lang voor de *exil* ingeschakeld in sommige Belgische zorgsectoren.

3. SOFIE LEPLAE, « La Belgique Envahie » in Patrick Cabanel en Jean-Dominique Durand (eds.), *Le Grand Exil des congrégations religieuses françaises 1901-1914*. Paris, Cerf, 2005, 244-256. HENDRIK MOEYS, *De Zwarte Invasie*, onuitgegeven masterthesis, KU Leuven, 2012.

Het derde en laatste deel *Les Réactions* behandelt de reacties op de komst van de Franse religieuzen. Daaruit blijkt de 'zwarte invasie' op het politieke niveau en in de pers leidde tot een intensivering van bestaande spanningsvelden tussen katholieken en antiklerikalen. Het geld van de religieuzen (gelieerd aan het doembeeld van de *mainmorte*), het gevaar van een (Franse) katholieke dominantie in het onderwijs (kaderend in de Schoolstrijd) en een mogelijke versterking van de ultramontaanse signatuur van de Belgische kerk, waren in antiklerikale kringen de belangrijkste zorgen. Bij het grote publiek, echter, lijkt de vestiging van duizenden Franse religieuzen niet voor veel onrust te hebben gezorgd.

Hoewel deze studie opvalt door empirische rijkdom en archiefonderzoek, schuilt daarin ook een zekere kwetsbaarheid. De veelheid aan bestudeerde verhalen en bronnen maakt het discours vaak fragmentarisch en sterk beschrijvend. Tussentitels en uitgebreide detailbesprekingen staan een synthese soms in de weg. Tegelijkertijd geeft deze aanpak de historische analyse ook kleur. Zo leren we over de reisroutes van wereldvreemde contemplatieven in de metro van Parijs of over de culinaire uitdagingen van de Fransen bannelingen die moesten wennen aan bier in plaats van wijn aan tafel. De auteur wijst herhaaldelijk op het feit dat het bronnenmateriaal onvolledig is en vele aspecten moeilijk te reconstrueren vallen. Die vaststelling is terecht en allicht eigen aan de context van de ballingschap, maar hier en daar had extra aandacht voor archiefmateriaal van vrouwelijke religieuzen mogelijk nog hiaten kunnen invullen. De auteur heeft in zijn analyse vooral gefocust op archieven van mannelijke instituten, de jezuïeten en de broeders van de Christelijke Scholen in het bijzonder.

Toch doen deze bemerkingen geen afbreuk aan het feit dat dit een degelijk en grondig onderbouwd werk is dat de vele facetten en spanningsvelden kleurrijk in beeld brengt en bovendien tot enkele interessante conclusies komt. Murez toont aan dat de ballingschap een ingrijpende ervaring was, maar tegelijkertijd voor sommige gemeenschappen ook een zekere vrijheid bood, ver weg van de

controle van kerkelijke overheden. Het gezamenlijk gedragen lot bracht Franse religieuzen – divers en verspreid over honderden gemeenschappen – ook dichter bij elkaar. De auteur betoogt bovendien overtuigend dat de 'inculturatie' van de Franse religieuzen in de Belgische samenleving en kerk beperkt was. De kloosterlingen uit Frankrijk bevonden zich veeleer in de marge van de maatschappij, ook al was interactie niet onbestaande, zowel economisch, spiritueel als op het vlak van rekrutering. Niet alle Franse religieuzen keerden overigens terug naar Frankrijk nadat het antiklerikale klimaat er na de Eerste Wereldoorlog verzachtte. Sommige gemeenschappen bleven tot diep in de twintigste eeuw in België, andere keerden terug maar lieten in België belangrijke architecturale sporen na.

Kristien Suenens

ALAIN COLIGNON & MÉLANIE BOST
La Wallonie entre "Noirs" et "Rouges". Un autre regard sur les tensions politiques de l'entre-deux-guerres

Bruxelles, Aparté/CEGESOMA.arch, 2024, 239 p.

Met de electorale doorbraak, en in een aantal landen van de Europese Unie en daarbuiten zelfs machtsdeelname, van extreemrechtse partijen en politici neemt in de media en in de publieke opinie de belangstelling voor het interbellum opnieuw toe. Dat gebeurt vaak door een zoektocht naar analogieën en – in mindere mate – naar verschillen om een antwoord te bieden op de vraag of 'de geschiedenis zich herhaalt' en 'de jaren dertig terugkomen'. Dat laatste duldt niet de minste twijfel. Binnen welgeteld vijf jaar zijn de jaren dertig terug... maar het zullen die van de 21ste-eeuw zijn.

De interesse voor het interbellum is overigens nooit écht weggeweest. Hernieuwde belangstelling voor deze tussenoorlogse periode was ook wat Herman Balthazar vaststelde toen hij in 1994 – inmiddels drie decennia geleden – het voorwoord schreef voor de bundel (van de gelijknamige tentoonstelling) *De massa in verleiding. De jaren '30 in België*. Het boek legde de nadruk op de versnelling van het in de Noord-Atlantische

wereld eind 19de-eeuw opgestarte massificatieproces en de crisis die eufemistisch omschreven werd als “het verstoorde evenwicht tussen economische en politieke orde”. Nieuwe ideologische paradigma’s – het communisme van de Russische Oktoberrevolutie enerzijds en het fascisme anderzijds – zwengelden polarisering en radicalisering aan in samenlevingen waar de vooroorlogse regimes in de ogen van velen economisch, sociaal en politiek gefaald hadden. Het was een periode waarin de democratie onder druk kwam te staan. Maar hoe stevig was die democratie? Die werd door Mark Mazower in zijn *Dark Continent. Europe’s Twentieth Century*, naar een uitspraak van Benito Mussolini, metaforisch als ‘verlaten tempel’ omschreven. Dat de democratische tempel verlaten werd kwam mede omdat, aldus de Britse historicus, vele liberalen uit vrees voor communisme voor autoritaire oplossingen opteerden.

In de hedendaagse hernieuwde belangstelling voor het interbellum treedt een populair anachronisme op de voorgrond dat historici minstens de wenkbrauwen zou moeten doen fronsen. Een kijk vanuit het heden die op de Europese jaren twintig en dertig van de vorige eeuw de categorieën van onze liberaal genoemde democratie projecteert alsof het om tijdloze normen en waarden zou gaan. Het interbellum wordt dan, aldus de Italiaanse historicus Enzo Traverso in zijn *À feu et à sang. De la guerre civile européenne, 1914-1945*, een tijdperk van aberraties en totalitarismen. Tegelijk promoot deze kijk de a posteriori gevaloriseerde ‘grijze zone’ als, dixit Traverso, “een recipiënt van ethische deugden”, vrij van utopisch fanatisme en van ideologieën tout court. Zowel Mazower als Traverso vegen deze retrospectieve interpretatie van tafel door erop te wijzen dat democratie in de Europese bodem helemaal niet diepgeworteld was.

In *La Wallonie entre “Noirs” et “Rouges”* pikken Alain Colignon en Mélanie Bost impliciet deze discussie op. Ze starten met een overzicht van wat ze de onvolledige democratisering van de jaren twintig noemen om dan te kijken in welke mate de grote economische en sociale depressie

van het decennium daarop al dan niet een breuk bewerkstelligde. Hun conclusie is genuanceerd. Binnen de Waalse ruimte bleven de doorslaggevende maatschappelijke krachten tijdens het interbellum binnen de ‘tempel van de democratie’. Niet zonder tandengeknars beschouwde het katholieke-liberale establishment in deze regio de er diep ingeplante Belgische Werkliedenpartij (POB-BWP) willens nillens, als een onontbeerlijke partner op de lange termijn.

Beide auteurs nemen in de eerste plaats de politieke extremen – de ‘zwarten’ en de ‘roden’ – onder de loep in die Waalse regio die in de behandelde periode geen institutioneel statuut had. De afbakening is geografisch – van Moeskroen tot Wezet – en taalkundig maar niet helemaal politiek. Of het nu ter linkerzijde de *Jeune Garde Socialiste* (JGS-SJW) of de *Parti Communiste de Belgique* (PCB-KPB) betrof, of ter rechterzijde het *Légion Nationale* (LN-NL) of zelfs Rex, alle waren het organisaties die, minstens formeel, een inplanting, activiteit en invloed over het hele Belgische grondgebied ambieerden, de laatste twee overigens als Belgisch-patriottische formaties. Het neemt geenszins weg dat de Waals-regionale afbakening steek houdt. Deze en andere organisaties hadden in de Vlaamse gebieden niet dezelfde wortels, impact, dezelfde receptie en uiteraard verliep de activiteit ondanks de politiek-institutionele Belgische koepel in een verschillende sociale, economische en culturele realiteit. Het is dat laatste dat beide auteurs in dit werk op gesofisticeerde wijze vatten. In plaats van het Wallonië van het interbellum artificieel te homogeniseren hebben ze oog voor de ‘interne’ verschillen en contrasten. Die gaan van de Borinage, die in de jaren twintig getroffen werd door herstructureringen en mijnsluitingen, tot steden als Charleroi en iets later Luik die in de jaren dertig een nieuw dynamisme kenden. Na een prelude over de wederopbouw in de jaren twintig met boeiende culturele, architecturale en stedenbouwkundige uitweidingen beginnen en eindigen de auteurs hun boek met twee prestigieuze tentoonstellingen in Luik. In 1930 vond er de *Exposition internationale de la grande industrie, sciences et applications, art wallon ancien* plaats,

het Luikse deel van de Wereldtentoonstelling van 1930 die tevens het Belgische eeuwfeest celebreerde en waarvan het andere deel in Antwerpen plaatsvond. In 1939 was er dan de ambitieuze *Exposition internationale de la technique de l'eau* die door het uitbreken van de Tweede Wereldoorlog voortijdig gesloten werd.

Alain Colignon en Mélanie Bost vormen een beproefde tandem in de historiografie over Wallonië. Eerder publiceerden ze samen, in de door CegeSoma met uitgeverij *Renaissance du Livre* uitgebrachte reeks 'Steden in oorlog', *La Wallonie dans la Grande Guerre, 1914-1918* (2016) en *La Wallonie libérée, 1944-1945* (2019). Met Fabrice Maerten had Colignon dan al in dezelfde reeks *La Wallonie sous l'Occupation* (2012) gepubliceerd. Ook nu vallen Colignon en Bost terug op hetzelfde recept waarbij lot en leven, verdriet en vreugde van de gewone mensen een plaats krijgen en een rijke maar pertinente, vaak weinig gekende of esthetisch ingegeven selectie van iconografisch materiaal hun werk extra inhoud, kracht en waarde verleent. Voor die illustraties putten de auteurs uit verschillende collecties en uiteraard ook uit het archief van het CegeSoma (Rijksarchief) dat ze beiden op hun duimpje kennen. Mélanie Bost werkte er van 2007 tot 2016, eerst aan haar doctoraat (rechtsgeschiedenis) en nadien als postdoctoraal projectonderzoeker. Alain Colignon, sinds kort met pensioen, was er een carrière lang bibliothecaris en door zijn eruditie over onder meer interbellum en Tweede Wereldoorlog het spontane aanspreekpunt voor vele collega's.

In de behandeling van het rechtse extremisme belichten de auteurs de partij Rex van Léon Degrelle en het Nationaal Legioen van de Luikse advocaat Paul Hoornaert. Over de eerste formatie blijven sinds het gezaghebbende in 1993 door Martin Conway gepubliceerde *Collaboration in Belgium. Léon Degrelle and the Rexist Movement* nieuwe werken verschijnen. Zo behandelde de Vlaamse auteur Bruno Cheyns in 2017 de figuur van Léon Degrelle en vorig jaar het rexisme in Vlaanderen. In schril contrast daarmee staat de povere historiografische aandacht voor het Nati-

onaal Legioen en de ermee verbonden en in 1932 opgerichte Belgische Nationale Partij (*Parti National Belge*). In 2022 verscheen weliswaar een monografie over deze organisatie maar dat gebeurde bij de Franse extreemrechtse uitgever Ars Magna die onder meer de werken van de Russische nationaal-bolsjevist Alexandr Doegin uitbrengt. De auteur, de Waal Lionel Baland, opereert al evenzeer in dat fascistoïde "roodbruine" universum. Het blijft dus, na oudere artikels van Francis Balace en enkele anderen, wachten op een ernstige en volwaardige behandeling van wat toch de eerste poging was om in België een fascistische organisatie te vestigen die, net als Mussolini's *Fasci di Combattimento*, zijn initiële kern vond bij patriotische oud-strijders van de Eerste Wereldoorlog.

Colignon en Bost zoomen ook in op de Waalse beweging die ze een Spaanse herberg noemen die sterk verdeeld is. Maar niet alles is kommer en kwel, stippen de auteurs aan. Tenslotte zal de Waalse beweging uit het interbellum komen met enerzijds een samenhangend federalistisch project, het *fédéralisme à trois* van Wallonië, Vlaanderen en Brussel, en een afgewogen en 'definitieve' visie op wat de taalgrens zou worden.

Zeker vermeldenswaardig is het hoofdstuk over de *mariophanie* in het Waalse interbellum waarbij de auteurs, zoals ook elders in het boek, een zweem van ironie niet altijd weten te onderdrukken. Deze Mariaverschijningen werden in 1932 en 1933 gesignaleerd in het Naamse Beauraing en in het Luikse Banneux, tot op vandaag twee bedevaartsoorden. Hoewel de auteurs er niet expliciet op ingaan past dit thema in de benadering van een periode van grote schokken en veranderingen waarbij voor velen mysticisme en traditionalistisch geloof soelaas moeten brengen.

Er deed zich in Wallonië geen cesuur voor tussen beide decennia en wat de auteurs de 'twee groten-deels geïmporteerde ideologieën' noemen wisten het laken niet naar zich toe te trekken. Af en toe dreigen de auteurs door het parallellisme van hun semiologische analyse uit de bocht te gaan – zoals bijvoorbeeld bij een passage over "het intimide-

rende van de gesloten vuist en de gestrekte arm” - maar hun kritiek op de extremen vervalt nooit in een idealisering van wat er tussenin viel, de zogezegde retrospectieve constructie van het ‘ethisch recipiënt’. Wat blijft is een boeiend en aangenaam leesbaar werk dat een waardevolle bijdrage levert aan de studie van het interbellum in dit land en aan de geschiedenis van Wallonië. Een geschiedenis waar de lezer, dankzij Alain Colignon en Mélanie Bost, net als de *plongeur* van Idel Ianchevici, overblijfsel van de Luikse expo van 1939, met veel genoegen een duik in wil nemen.

Vincent Scheltiens

ANTOON VRINTS

De Afrekening. Geweld tegen collaborateurs in Antwerpen 1918 en 1944-1945

Aalter, Ertzberg, 2024, 333 p.

Dans son dernier ouvrage, Antoon Vrints s'intéresse à la répression populaire des collaborations à Anvers en 1918 et 1944-1945. L'historien introduit le sujet par une image bien connue de l'épuration populaire après la Seconde Guerre mondiale: les cages du zoo d'Anvers. Dépeintes comme sombres et difficilement explicables, les représentations de cette répression servent un discours politique porté par des mouvements nationalistes flamands qui s'appuie sur la victimisation des collaborateurs tout en minimisant le travail judiciaire effectué lors de la répression d'après-guerre.

Le livre repose sur deux postulats développés dans le premier chapitre qui permet de circonscrire l'objet de la recherche. D'une part, Vrints part du principe que cette victimisation revendiquée par les collaborateurs est à la fois le produit d'un contexte historique particulier, fondé notamment sur la réactivation du discours produit après la première libération en 1918. D'autre part, l'auteur appréhende cette victimisation comme une perception construite à partir du regard porté sur les événements par des collaborateurs ou d'une image d'une épuration populaire exercée par une foule irrationnelle. L'objectif de l'ouvrage est dès lors de contextualiser et d'analyser cette violence à partir du point de vue de ses auteurs. L'historien propose ainsi de donner du sens à cette violence

et de la prendre au sérieux en l'abordant comme une construction sociale bien intégrée dans la société contemporaine. Pour cela, Vrints mobilise les archives de la police d'Anvers. Ces sources lui permettent de rendre compte des «bruits» de la ville alors que la police se doit d'être au fait des troubles à l'ordre public pour accomplir sa mission de maintien de l'ordre.

Le second chapitre traite de la période 14-18. L'auteur y analyse le contexte de l'occupation pour démontrer que la violence qui s'exprime à la libération découle d'un processus débuté pendant l'occupation. Dès 1914, une «distance patriotique» est attendue de la population vis-à-vis de l'occupant et les collaborateurs qui contreviennent à cela font l'objet d'un isolement progressif à l'intérieur de la société. Trois catégories ressortent des archives de la police. Les personnes ayant un lien de parenté avec l'ennemi allemand, celles qui entretiennent des liens d'amitié avec l'ennemi, et celles qui profitent de l'occupation pour s'enrichir. Vrints se saisit alors du concept d'«économie morale» pour comprendre les émeutes de la faim qui ont lieu durant l'occupation à Anvers et éclaire ainsi la remise en question de la légitimité de certaines mesures. Ces phénomènes préfigurent les vagues de violence qui ont suivies l'armistice.

Lors de la libération, c'est le moment de sanctionner les individus ayant transgressés les normes, d'autant plus que le sentiment national et patriotique est renforcé par la visite du Roi. L'historien démontre comment la population s'appuie sur les soldats pour légitimer les sanctions qui sont graduées en fonction des transgressions. Différents types de personnes sont visées plus précisément comme les profiteurs (souvent des propriétaires de commerces), des militants et des femmes.

Dans le troisième chapitre, l'auteur s'intéresse à l'occupation d'Anvers durant la Seconde Guerre mondiale. À nouveau, la ville fait rapidement face à des problèmes d'approvisionnement en nourriture. Cette seconde occupation se démarque toutefois par l'installation d'un régime autoritaire qui limite